

Το παράλογο στην εκλογική συμπεριφορά

Νίκος Μαραντζίδης*

Περίληψη

Η ανάλυση της συμπεριφοράς του ψηφοφόρου αποκλειστικά διαμέσου του μοντέλου της ορθολογικής επιλογής αποτυγχάνει συχνά να εξηγήσει κάποιες στάσεις που διαμορφώνονται στον εκλογέα. Η ανορθολογική προσέγγιση της εκλογικής συμπεριφοράς άνοιξε νέους δρόμους στην πολιτική ανάλυση διευρύνοντας το πεδίο των δυνατών απαντήσεων στο ερώτημα: γιατί το άτομο ψηφίζει αυτό που ψηφίζει; Κάτω όμως από τη στέγη της ανορθολογικής εκλογικής συμπεριφοράς εντάσσονται πολύ διαφορετικά φαινόμενα – οτιδήποτε δηλαδή δεν μπορεί να θεωρείται ορθολογική συμπεριφορά. Το άρθρο αυτό επιχειρεί μια ταξινόμηση των σημαντικότερων τύπων της ανορθολογικής εκλογικής συμπεριφοράς και την παρουσίαση των βασικών χαρακτηριστικών του καθενός από αυτούς τους τύπους.

Εισαγωγή

Η προσέγγιση του φαινομένου της εκλογικής συμπεριφοράς αποτελεί ένα έργο αρκετά πολύπλοκο, καθώς γνωρίζουμε πια πως ούτως ή άλλως οποιαδήποτε ατομική ή συλλογική συμπεριφορά απαιτεί μια διεπιστημονική προσέγγιση για να μπορέσει επαρκώς να κατανοηθεί.

Η εκλογική συμπεριφορά γεννά, κατά τη γνώμη μας, μεγαλύτερα προβλήματα στην προσέγγισή της γιατί συνδέει όσο λίγες πράξεις στη ζωή του ατόμου το ατομικό/ιδιωτικό με το γενικό/δη-

* Ειδικός Επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

μόσιο. Κατά τη στιγμή που ο πολίτης επιλέγει να ψηφίσει κάποιο κόμμα ή και κάποιον υποψήφιο βουλευτή, δήμαρχο κλπ, βρίσκεται ουσιαστικά μέσα στα πλαίσια μιας δημόσιας τοποθέτησης. Η διαδικασία της ψηφοφορίας αποτελεί μια συμπεριφορά που απευθύνεται στο σύνολο της κοινωνίας, έστω και αν αυτό μπορεί να διαπράττεται απολύτως ατομικά και μυστικά (μυστική ψήφος). Δεν πρέπει λοιπόν να μας διαφεύγει πως ενώ η ψήφος αποτελεί μια ατομική πράξη –και αυτή είναι η αφετηρία του φαινομένου– ταυτόχρονα όμως συνδέει το υποκείμενο με το άμεσο/στενό του περιβάλλον (οικογένεια, φίλοι, εργασιακός χώρος κ.λπ.) αλλά και με τον ευρύτερο κοινωνικό χώρο και τις απρόσωπες οικονομικές και πολιτικές σχέσεις που διαμορφώνονται ιστορικά μέσα σε αυτόν. Στην πραγματικότητα λοιπόν όταν εξετάζουμε τον τρόπο με τον οποίο ψηφίζει ένα άτομο πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας τρία επίπεδα ανάλυσης: το ατομικό, το μικρο-κοινωνικό και το μακρο-κοινωνικό. Οι τρόποι με τους οποίους αρθρώνονται αυτά τα επίπεδα παραμένουν ακόμη προς διερεύνηση για τις κοινωνικές επιστήμες.

Ο προσανατολισμός αυτής της συμπεριφοράς –από το ατομικό στο συνολικό– είναι που γεννά την εξαιρετική σημασία που αποδίδεται σε αυτήν την ατομική ενέργεια – πέρα φυσικά από αυτήν καθεαυτή τη σημασία που έχει για το πολιτικό σύστημα. Αν αναλογιστούμε δηλαδή ότι η μια ψήφος που έχει το δικαίωμα ο κάθε ψηφοφόρος δεν παίζει τον παραμικρό ρόλο στην έκβαση των εκλογικών αποτελεσμάτων, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε προς στιγμήν ότι ο καθένας ατομικά δεν πρέπει να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για μια ενέργεια που είναι πρακτικά χωρίς αποτέλεσμα¹.

Επειδή στην εμπειρικά αντιληπτή πραγματικότητα τα πράγματα δε συμβαίνουν έτσι, είμαστε υποχρεωμένοι να σκεφτούμε ότι αυτό που παίζει ρόλο στη συνείδηση του πολίτη δεν είναι η χρησιμότητά της αυτή καθεαυτή αλλά τα σημαινόμενα που μέσα στην ψήφο περικλείονται, και που εκφράζονται διαμέσου αυτής της διαδικασίας. Η ψήφος λοιπόν –πέρα από όλα τα άλλα– συνιστά ένα σύμβολο που μοιράζεται το άτομο μαζί με άλλα άτομα, με τον ίδιο περίπου τρόπο που μοιράζεται και άλλα σύμβολα, εντάσσοντάς το έτσι σε μια «φαντασική κοινότητα»². Υπό αυτήν την έννοια η ψήφος δεν είναι απλώς μια εργαλειακή πράξη, είναι και μια πράξη ταύτισης³.

Οι μελέτες της εκλογικής συμπεριφοράς προέκυψαν από μια σημαντική επιστημονική αναγκαιότητα στο χώρο της πολιτικής ανάλυσης: τη διερεύνηση της ερώτησης γιατί οι πολίτες στα συ-

στήματα της κοινοβουλευτικής αντιπροσώπευσης ψηφίζουν αυτό που ψηφίζουν; Ποιοι είναι εκείνοι οι παράγοντες που συμβάλλουν ώστε ο πολίτης να επιλέγει κάποιο κόμμα αντί κάποιου άλλου; Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναζητήσεων, μπορούν πλέον να χαρακτηρισθούν ως κλασικές, οι μελέτες του A. Siegfried, όπως και αυτές του Lazarsfeld και των συνεργατών του⁴.

Η εξέλιξη του ερευνητικού έργου ανέδειξε δύο βασικές «σχολές» προσέγγισης των φαινομένων της εκλογικής συμπεριφοράς: την «ορθολογική» και την «ανορθολογική». Παρά τις σημαντικές διαφορές απόψεων και ερευνητικών προσανατολισμών που εμφανίζονται στο εσωτερικό της καθεμιάς από τις παραπάνω «σχολές», εκτιμούμε πως αυτή η γενική κατηγοριοποίηση είναι δόκιμη γιατί επισημαίνει τις διαφορετικές αφητηρίες ανάλυσης του φαινομένου της εκλογικής συμπεριφοράς και κατ' επέκταση γίνεται περισσότερο κατανοητή η διαφορετική ιεράρχηση που πραγματοποιείται γύρω από τη σημασία και το ρόλο των παραγόντων εκείνων που επηρεάζουν τον ψηφοφόρο.

Η παρακάτω εργασία έχει ως σκοπό της να φωτίσει μερικές πτυχές μέσα στα πλαίσια της ανορθολογικής συμπεριφοράς και να προχωρήσει σε μια ταξινόμηση των τύπων που αναπτύσσονται μέσα στα πλαίσιά της.

Η ορθολογική προσέγγιση

Η ορθολογική προσέγγιση της εκλογικής συμπεριφοράς έχει ως βασικό της πυρήνα μια παραδοχή: οι άνθρωποι αποφασίζουν συνειδητά αυτό που πρόκειται να ψηφίσουν, επειδή αυτό πιστεύουν ή ελπίζουν ότι θα εξυπηρετήσει καλύτερα τα συμφέροντά τους. Με άλλα λόγια η ορθολογική προσέγγιση πρέπει και αυτή να ειδωθεί από δύο διαφορετικές σκοπιές:

- α. Αυτής που εξετάζει τα πράγματα με βάση το προσωπικό-οικογενειακό συμφέρον.
- β. Αυτής που εξετάζει τα πράγματα με βάση το συλλογικό/ταξικό/εθνοτικό/κοινοτικό συμφέρον.

Ο βασικός πυρήνας της πρώτης προσέγγισης είναι ο εξής: «κάθε φορά που μιλούμε για ορθολογική συμπεριφορά, εννοούμε τη συμπεριφορά που αποσκοπεί κυρίως στην προαγωγή του προσωπικού συμφέροντος»⁵.

Έτσι λοιπόν ο ψηφοφόρος έχει κατά νου του να υπερασπίσει τα ατομικά του συμφέροντα που μπορεί –αλλά μπορεί και όχι– να ταυτίζονται με τα συμφέροντα μιας ευρύτερης ομάδας και προσδοκεί δια μέσου της ψήφου του να εκπληρωθούν οι προσωπικές/οικογενειακές του προσδοκίες. Στην περίπτωση που αυτό δε συμβεί κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του κόμματος που έχει ψηφίσει τότε θα στραφεί σε άλλο κόμμα⁶. Κατά τον Downs, «οι ορθολογικοί άνθρωποι δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική αυτή καθαυτή αλλά για τα δικά τους εισοδήματα χρησιμότητας»⁷.

Ο πολίτης δίνοντας την ψήφο του σε ένα πολιτικό κόμμα στοχεύει στο μεγαλύτερο δυνατό όφελος με το μικρότερο δυνατό κόστος. Έτσι η ψήφος μετατρέπεται σε πηγή πίεσης ή και εκβιασμού ακόμη⁸. Η εκλογική διαδικασία μοιάζει εδώ με την αγορά. Σαν να πρόκειται για μια έκθεση προϊόντων, όπου ο καταναλωτής έχει την ευχέρεια να γυρίσει όλα τα περίπτερα για να διαλέξει το προϊόν που τον ικανοποιεί. Σύμφωνα μάλιστα με κάποιες αναλύσεις, οι τάσεις αυτές της ορθολογικής «επιλογής» του ψηφοφόρου ανάμεσα σε διαφορετικά κόμματα-προϊόντα, γίνονται όλο και περισσότερο έντονες στις δυτικές Δημοκρατίες⁹.

Πέρα όμως από τον ατομικό ορθολογισμό υπάρχει και ένας δεύτερος τύπος ανάλυσης μέσα στα πλαίσια της ορθολογικής προσέγγισης, αυτός που μπορούμε να ονομάσουμε, *συλλογικός ορθολογισμός*¹⁰. Ο συλλογικός ορθολογισμός αντιλαμβάνεται την ψήφο, ως την ατομική έκφραση μιας συλλογικής ανάγκης ή συλλογικών συμφερόντων. Όπως σημειώνει για παράδειγμα ο Ν. Μουζέλης, «σε συνθήκες κοινοβουλευτισμού, η ισχυρή και αυτόνομη κοινωνία των πολιτών συνίσταται από διάφορες ομάδες συμφερόντων, που εκπροσωπούν και τις ανώτερες και τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις καθώς και μη ταξικά συμφέροντα»¹¹.

Με άλλα λόγια ο ψηφοφόρος, καιρό πριν από τη στιγμή της εκλογικής διαδικασίας, έχει τοποθετήσει τον εαυτό του μέσα σε ευρύτερα σύνολα (έχει δηλαδή συνείδηση της ένταξής του σε αυτά) και πιστεύει πως η εκπλήρωση των συμφερόντων της κοινωνικής ομάδας μέσα στην οποία εντάσσεται και κατ' επέκταση και των δικών του συμφερόντων, περνάει και μέσα ή μόνο μέσα από την κοινοβουλευτική ενίσχυση των κομμάτων εκείνων που θεωρεί ότι αντιπροσωπεύουν την κοινωνική του ομάδα.

Η ανορθολογική προσέγγιση

Το μοντέλο της «ορθολογικότητας των αποφάσεων» βρήκε επικριτές στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Το ερώτημα που αποτέλεσε τον κεντρικό πυρήνα του προβληματισμού ήταν εάν πράγματι οι άνθρωποι όταν παίρνουν αποφάσεις ξέρουν πάντοτε τι θέλουν¹². Εάν δηλαδή πράγματι η διαδικασία της ψηφοφορίας από την πλευρά του εκλογέα «είναι αποτελεσματικά σχεδιασμένη για να επιτύχει τους συνειδητά επιλεγμένους σκοπούς του»¹³. Διατυπώθηκε μάλιστα η άποψη ότι στην πραγματικότητα οι πολίτες ανακαλύπτουν τους στόχους τους διαμέσου της εμπειρίας τους, δηλαδή διαμέσου προηγούμενων επιλογών αβέβαιης ορθολογικής αξίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της κριτικής προσέγγισης της ορθολογικότητας των αποφάσεων, ήρθε ως συμβολή από το χώρο της κοινωνιολογίας των οργανισμών, από το H. Simon, μια νέα έννοια, αυτή της «περιορισμένης ορθολογικότητας», που πάντως στόχευε το χώρο των οργανώσεων και όχι αυτόν της εκλογικής συμπεριφοράς¹⁴.

Άλλες πάλι προσεγγίσεις, ξεκινώντας από την αφετηρία ότι οι νόμοι της κοινωνίας δεν ταυτίζονται με αυτούς της αγοράς¹⁵, θεώρησαν σωστό να κάνουν τη διάκριση ανάμεσα στην ανθρώπινη συμπεριφορά που κατευθύνεται προς την αγορά και τις οικονομικές σχέσεις και την εκλογική συμπεριφορά του ατόμου. Σύμφωνα με αυτές, αν στην πρώτη περίπτωση τα συμφέροντα του ατόμου κυριαρχούν, στη δεύτερη περίπτωση, κατά τη διάρκεια της εκλογικής διαδικασίας αυτά μένουν βουβά. Ταυτόχρονα αντιλήψεις ηθικού χαρακτήρα, που μέσα στην αγορά έχουν εξαιρετικά περιορισμένη ισχύ, μέσα στα πλαίσια της εκλογικής συμπεριφοράς έχουν ισχυρή θέση¹⁶. Εξάλλου, όπως σημειώνουν οι Brennan και Lomasky, ο τομέας της πολιτικής επιλογής είναι πολύ διαφορετικός από αυτόν της επιλογής μέσα στην αγορά· σε αυτήν τη δεύτερη δε θα κληθείς ποτέ να διαλέξεις αν θέλεις να πας στον πόλεμο ή να παραμείνεις σε ειρήνη¹⁷.

Νωρίτερα, ο Brimo είχε συνδέσει την ανορθολογικότητα της εκλογικής συμπεριφοράς με τα ασυνείδητα χαρακτηριστικά των επικοινωνιακών συστημάτων. Σύμφωνα με αυτόν, «τα εκλογικά φαινόμενα είναι συστήματα επικοινωνίας ανάμεσα στις ομάδες· όπως όλα τα συστήματα επικοινωνίας είναι εξαρτημένα από τη γλώσσα, μια γλώσσα που δεν είναι φτιαγμένη μόνο από λέξεις αλλά και από στάσεις και τρόπους αίσθησης των πραγμάτων. Είναι πιθανό οι κάτοικοι της Haute-Savoie να αγνοούν τα βαθιά κίνητρα της

τωρινής τους εκλογικής συμπεριφοράς. Αυτά τα κίνητρα είναι χαμένα μέσα στο παρελθόν και αποτελούν τμήμα του συλλογικού τους ασυνείδητου, είναι ένα είδος συστήματος επικοινωνίας ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν»¹⁸.

Επιπρόσθετα η ανάπτυξη και επέκταση των τεχνικών των κοινωνικών επιστημών στο χώρο των εμπειρικών ερευνών, και κυρίως των τεχνικών της «συνέντευξης» και της «συμμετοχικής παρατήρησης», καθώς και η επαφή της πολιτικής με την κοινωνική ψυχολογία και την κοινωνική ανθρωπολογία (πολιτική ανθρωπολογία), οδήγησαν σε παρατηρήσεις που κάθε άλλο παρά επιβεβαίωσαν, πλήρως τουλάχιστον, τις αναλύσεις της εκλογικής συμπεριφοράς με βάση τη χρησιμοποίηση κάποιου μηχανισμού παραγωγής ορθολογικών αποφάσεων. Αντίθετα γινόμαστε συχνά μάρτυρες της ανάδυσης ενός «ανορθολογικού κόσμου». Με άλλα λόγια εισερχόμαστε, στο χώρο, του «μη ορθολογικού», του «μη συμφέροντος», του «ανιδιοτελούς», της «θυσίας» και του «άσκοπου» και παρατηρούμε πίστεις, φοβίες, «μακρινά όνειρα», ψυχικά τραύματα, που αποτελούν ταυτόχρονα κίνητρα συμπεριφοράς και φίλτρα ερμηνείας του κοινωνικού περιβάλλοντος¹⁹.

Τέτοιες ακριβώς, πίστεις, φοβίες και ατομικές θυσίες κατεξοχήν συνάντησαν όσοι μελετητές ασχολήθηκαν για παράδειγμα με την προσπάθεια κατανόησης του κομμουνιστικού φαινομένου, από την οπτική των ατόμων που εντάχθηκαν στο κομμουνιστικό κίνημα. Δεν ήταν σπάνιο να βρεθούν σε δυσκολία να ερμηνεύσουν γιατί κάποιος να ψηφίσει ή και να ενταχθεί στο κομμουνιστικό κόμμα τη στιγμή που όχι μόνο δεν είχε να κερδίσει κάτι, αλλά τουναντίον η ζωή ενός κομμουνιστή ειδικά σε χώρες σαν την Ελλάδα ήταν μια ζωή γεμάτη κινδύνους και ταλαιπωρίες²⁰. Δεν είναι άγνωστη εξάλλου η προσπάθεια να συσχετισθεί ο κομμουνισμός με τα θρησκευτικού τύπου αισθήματα και συμπεριφορές²¹.

Τι όμως ορίζουμε ως μη ορθολογική εκλογική συμπεριφορά; Κάθε συμπεριφορά που το αφετηριακό της κίνητρο δεν έχει ως στόχο την προαγωγή του ατόμου μέσα στην κοινωνία και το άτομο έχει συνείδηση αυτής της πραγματικότητας. Αυτό δε σημαίνει ότι η μη ορθολογική συμπεριφορά βλάπτει *a priori* τα συμφέροντα του ατόμου· αντιθέτως μπορεί και να τα εξυπηρετεί κάποιες φορές. Η σημασία βρίσκεται στο γεγονός ότι το άτομο πιστεύει πως με τη συμπεριφορά του αυτή δεν επιδιώκει κάποιο συγκεκριμένο όφελος, καθώς η πράξη του δεν εμφανίζεται με βάση κάποιο συνειδητό σχεδιασμό που στόχο του έχει ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Επίσης πρέπει να προσθέσουμε πως δε θεωρούμε

την άγνοια ως ανορθολογικό χαρακτηριστικό. Αν δηλαδή κάποιο άτομο πιστεύει –λόγω άγνοιας– ότι ένα κόμμα θα προάγει τα συμφέροντα του και για αυτό το ψηφίζει έστω και αν αυτό δε συμβεί στην πραγματικότητα και αποδειχτεί ότι το άτομο έκανε λάθος, δε θεωρούμε πως επρόκειτο για ανορθολογική απόφαση. Εντέλει αποδίδουμε πρωταρχική σημασία στην «πρόθεση» και όχι στο «αποτέλεσμα» της πράξης.

Η αποδοχή της ύπαρξης ανορθολογικών κινήτρων στην εκλογική και πολιτική συμπεριφορά δε φαίνεται να μας βοηθά να προχωρήσουμε παραπέρα στη μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς, καθώς μοιάζει να θέλουμε να στιβάξουμε κάτω από τη στέγη του «ανορθολογικού» ποικίλες εκλογικές συμπεριφορές που μας είναι ακατανόητες. Με άλλα λόγια, παρατηρώντας τα χαρακτηριστικά της ανορθολογικής εκλογικής συμπεριφοράς, δηλαδή της συμπεριφοράς που δεν προέρχεται από μια περισσότερο ή λιγότερο συνειδητοποιημένη αίσθηση/γνώση ατομικού ή συλλογικού συμφέροντος, μπορούμε να πούμε πως παρουσιάζει αρκετές μορφές συχνά πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, γεγονός που υποδηλώνει τις πολλές πηγές από τις οποίες μπορεί να πηγάζει το φαινόμενο. Με βάση αυτή τη διαπίστωση θεωρούμε χρήσιμο να προβούμε σε μια ταξινόμηση του φαινομένου. Κατά τη γνώμη μας οι «ανορθολογικές ψήφοι» μπορούν να ταξινομηθούν στις παρακάτω κατηγορίες:

1. Η ψήφος της μνήμης

Το ζήτημα της μνήμης και του ρόλου της στην καθημερινότητα του ανθρώπου αποτελεί ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα στις κοινωνικές επιστήμες²². Φαίνεται λοιπόν πως η μνήμη συνθηκών, γεγονότων και σχέσεων του παρελθόντος λειτουργεί σε αρκετούς ανθρώπους ως βασικός και κατευθυντήριο άξονας στις πολιτικές τους επιλογές²³. Δημιουργεί τις συνθήκες ερμηνείας κάθε νέας πραγματικότητας²⁴. Και αυτό γιατί η μνήμη δεν αναπαράγει ουδέτερα τα γεγονότα του παρελθόντος. Το αντίθετο· τα πλαισιώνει με έντονες συναισθηματικές φορτίσεις –συχνά περισσότερο έντονες από όσο στην πραγματικότητα βιώθηκαν– ενισχύοντας έτσι το παρελθόν σε βάρος του παρόντος, προκαθορίζοντας τα πλαίσια που θα κινηθεί το άτομο στο μέλλον²⁵. Είναι παρατηρημένο ότι τα άτομα που στον εμφύλιο πόλεμο έχασαν κάποιο στενό τους συγγενή τείνουν να καταψηφίζουν την πολιτική εκείνη πλευρά που θεωρούν υπαίτια του θανάτου του συγγενή τους²⁶. Έντονη επί-

σης είναι αυτή η τάση στους πρώην εξόριστους ή ακόμη και σε ανθρώπους με έντονα παιδικά βιώματα, που ενώ μπορεί να μετακινήθηκαν κοινωνικά, ωστόσο οι μνήμες των παιδικών/νεανικών τους χρόνων, τους κάνουν να λειτουργούν με βάση την προηγούμενη κατάσταση τους²⁷.

Η ψήφος της μνήμης μπορεί επίσης να συνδέεται με παρελθοντικές ορθολογικές συμπεριφορές, που εξακολουθούν να ασκούν επιρροή στο άτομο στο παρόν, όχι όμως στη βάση των ουσιαστικών προηγούμενων χαρακτηριστικών τους αλλά μόνο (ή κυρίως) στη συμβολική τους διάσταση. Στην ουσία πρόκειται για τα απομεινάρια μια προγενέστερης ορθολογικής εκλογικής συμπεριφοράς.

2. Η ψήφος της παράδοσης ή η κοινοτική ψήφος

«Εμείς πάντα ψηφίζαμε το Λαϊκό Κόμμα, δεν ξέρω γιατί, έτσι το βρήκαμε από τους παππούδες μας»²⁸. «Γιατί ψηφίζω ΠΑΣΟΚ; Δεν ξέρω...εγώ γεννήθηκα ΠΑΣΟΚ...»²⁹. «Εγώ δεν έγινα κομμουνιστής, εγώ γεννήθηκα κομμουνιστής»³⁰. «Ό,τι είμαι το έμαθα μέσα από το παράδειγμα των γονιών μου»³¹. Οι παραπάνω μαρτυρίες συνδέουν την ψήφο με την εγγραφή μέσα σε μια παράδοση πολιτικής/εκλογικής συμπεριφοράς για την οποία το άτομο ίσως να μην ξέρει πολλά πράγματα, αισθάνεται όμως ότι οφείλει να μην την προδώσει. Για να χρησιμοποιήσουμε μια εκπληκτική έκφραση του Μάρξ, «η παράδοση όλων των πεθαμένων γενιών ζυγίζει σαν εφιάλτης πάνω στο κεφάλι των ζωντανών»³². Σε αυτήν την περίπτωση η ψήφος μετατρέπεται σε συμβολική έκφραση μιας κοινότητας ανθρώπων (είτε αυτή είναι η οικογένεια, είτε είναι κάτι ευρύτερο), καθώς η εκλογική προτίμηση έρχεται να αποτελέσει ένα από τα διακριτικά χαρακτηριστικά που συνδέουν το άτομο με την κοινότητά του³³. Το εκλογικό δικαίωμα εδώ δεν είναι πολιτικό όπλο αλλά στοιχείο που επιτρέπει την κοινή ζωή και κρατάει την κοινότητα ενωμένη³⁴. Είναι μέρος ενός κώδικα διάχυτης ηθικής αμοιαιότητας και αλληλεγγύης³⁵. Σημαίνει ότι μοιράζεσαι με τους άλλους όχι απλά την πολιτική σου επιλογή αλλά ενδεχομένως και όλες τις ειδικές συμπεριφορές της κοινότητας³⁶. Αυτό που προέχει λοιπόν δεν είναι η ψήφος αλλά η σχέση του ατόμου με τους άλλους³⁷. Αν το άτομο αλλάξει πολιτικό στρατόπεδο ουσιαστικά είναι σαν να προδίδει την ομάδα μέσα στην οποία γεννήθηκε. Ταυτόχρονα το ίδιο το άμεσο περιβάλλον λειτουργεί με τέτοιο τρόπο ώστε να παρεμποδίζει το άτομο να υλοποιήσει τις όποιες επιθυμίες μετακίνησης έχει.

Πρέπει εντούτοις να σημειώσουμε πως η κοινοτική ψήφος δεν αποκλείει την ορθολογική πρακτική. Ενδέχεται μάλιστα να αποτελεί την έκφραση μιας «αρμονικής» συνύπαρξης ορθολογικών και ανορθολογικών πρακτικών. Ίσως μάλιστα η κοινοτική ψήφος να είναι η πλέον τυπική έκφραση αυτής της ζεύξης του ορθολογισμού και του ανορθολογισμού στο πεδίο της εκλογικής συμπεριφοράς. Εντέλει, σε αυτόν τον τύπο εκλογικής συμπεριφοράς μπορούμε να δούμε το ρόλο αυτών που ο Elster αποκαλεί κοινωνικές νόρμες (social norms) ή αυτού που ο Bourdieu όρισε ως Habitus³⁸.

3. Η συναισθηματική ή «συγγενική» ψήφος

«Πριν πεθάνει ο Σίμος, ο άντρας μου, με έβαλε να ορκιστώ πως πάντα απ' αυτήν την πλευρά θα ψηφίζω... εγώ δεν μπορώ να τον προδώσω»³⁹.

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται οι εκλογικές συμπεριφορές προσώπων που επιλέγουν να ψηφίσουν ένα κόμμα εξαιτίας των συναισθηματικών ή συγγενικών δεσμών τους με κάποιο άλλο πρόσωπο. Η συναισθηματική ή συγγενική ψήφος δεν πρέπει να ταυτίζεται με την ψήφο της παράδοσης. Αν η τελευταία υποδηλώνει μια ολόκληρη γενεαλογία πολιτικής συμπεριφοράς, η πρώτη περιορίζεται αυστηρά στα χρονικά πλαίσια των διαπροσωπικών σχέσεων, δεν εκφράζει την παράδοση μέσα στην οποία εμπλέκονται πολλά πρόσωπα σε διαφορετικές χρονικές στιγμές αλλά μόνο τη σχέση ανάμεσα στο Εγώ και το Εσύ. Το τυπικότερο παράδειγμα που εδώ μπορούμε να αναφέρουμε, είναι αυτό της γυναίκας ψηφοφόρου στον ελλαδικό αγροτικό χώρο. Η γυναίκα είναι κόρη και μελλοντική σύζυγος. Όσο είναι κόρη έχει την ηθική υποχρέωση να ψηφίσει το κόμμα του πατέρα και όταν γίνει σύζυγος, «δικαιούται» ή «υποχρεούται» να ψηφίσει το κόμμα του άνδρα της, που μπορεί να είναι διαφορετικό από αυτό του πατέρα. Υπάρχει τέλος η πιθανότητα, η ψήφος της γυναίκας (ή και του άνδρα) να επηρεάζεται από τα παιδιά της όταν αυτά μεγαλώσουν: «Παλιά ψηφίζα ότι κι ο παππούς (ο άντρας της), τώρα όμως εγώ ακολουθώ τα παιδιά μου»⁴⁰. «Εγώ ψηφίζω αυτό που θέλει ο άντρας μου ή ο γιος μου, δε θέλω να τους χαλάσω το χατήρι... βέβαια επειδή δεν ψηφίζουν το ίδιο κόμμα βρίσκω το μπελά μου με τον άντρα μου όταν του λέω ότι θα ψηφίσω το κόμμα του παιδιού... μου λέει πως με κάνει ό,τι θέλει»⁴¹. Η οικογένεια συμβάλλει στην ασυνείδητη αναπαραγωγή αξιών⁴² που συνδέονται με αισθήματα αλλη-

λεγγύης και εμπιστοσύνης σε τέτοιο βαθμό, ώστε το να ψηφίσεις αυτό που ψηφίζει ο πατέρας/γιος κτλ. επειδή ακριβώς το ψηφίζει αυτός ή να θεωρείται «απολύτως φυσιολογικό».

Μέσα στην ίδια κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε και την ψήφο που βασίζεται στη φιλική σχέση μεταξύ ίσων. Η εμπιστοσύνη και η αλληλεγγύη⁴³, λέξεις κλειδιά και σε αυτή τη σχέση, διαμορφώνουν εκείνες τις μη ορθολογικές συνθήκες ώστε κάποιος να οδηγηθεί να ψηφίσει αυτό που θέλει ο φίλος του. Ο βαθμός εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης απέναντι στους άλλους είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα τόσο της «συναισθηματικής» όσο και της «κοινωνικής ψήφου»⁴⁴.

4. Η ψήφος της μη συγγενικής/φιλικής επιρροής

Στην κατηγορία αυτή εντάσσουμε τις εκλογικές συμπεριφορές που διαμορφώνονται με βάση το βαθμό επίδρασης που έχουν πάνω στο άτομο άλλα άτομα ή άλλα κανάλια επιρροής. Οι εμπειρικές έρευνες επιβεβαιώνουν για παράδειγμα, ότι στον ελλαδικό αγροτικό χώρο «και όχι μόνο εκεί» ο «παπάς και ο δάσκαλος» υπήρξαν (και είναι) χαρακτηριστικές περιπτώσεις ατόμων με ισχυρή επιρροή πάνω στην εκλογική συμπεριφορά των αγροτών. Η γνώμη τους θεωρούνταν πως είχε κάτι το «ιερό», ή εν πάση περιπτώσει έπρεπε να είναι ιδιαίτερα σεβαστή⁴⁵. Ο κύκλος αυτός των ατόμων με δυνατότητες επιρροής πάνω στους άλλους μπορεί φυσικά να διευρυνθεί, εντάσσοντας σε αυτόν όλα τα άτομα με υψηλό επίπεδο σπουδών. Φυσικά αυτό δημιουργείται εξαιτίας ενός προϋπάρχοντος ιεραρχημένου συστήματος κοινωνικών ρόλων σε συνδυασμό με συστήματα προκαταλήψεων (αξιών), που κατασκευάζουν εντέλει αυτά τα δίκτυα επιρροής. Ο βαθμός επιρροής τέτοιων δικτύων φαίνεται πως συνδέεται στενά με το εύρος του αναλφαριθμητισμού σε μια περιοχή⁴⁶. Οι αναλφάβητοι, και γενικότερα οι άνθρωποι με χαμηλό επίπεδο σπουδών, φαίνεται πως έχουν την τάση να θεωρούν τους εαυτούς τους «όχι και τόσο αρμόδιους» να αποφασίσουν για τα πολιτικά ζητήματα και προτιμούν να εμπιστεύονται τη γνώμη κάποιων «περισσότερο αρμοδίων». Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται μάλιστα ακόμη και σε ψηφοφόρους κομμάτων με σαφή αντι-ελιτιστική ιδεολογία (π.χ. τα κομμουνιστικά κόμματα)⁴⁷.

5. Η αδιάφορη ψήφος

Η αδιάφορη ψήφος είναι χαρακτηριστικό αυτής της μερίδας των ανθρώπων που ονομάζουμε απολιτικό στρώμα⁴⁸. Ο ψηφοφόρος αυτός έχει ελάχιστη έως και καθόλου ενασχόληση με την πολιτική για μια σειρά λόγους που συνδέονται με την οικονομικο-κοινωνική του θέση, τις προσωπικές αξίες και τα βιώματά του⁴⁹. Παλιότερα συνηθίζαμε να πιστεύουμε πως αυτό συνέβαινε σχεδόν αποκλειστικά στους ανθρώπους που ανήκαν στα πολύ χαμηλά κοινωνικά στρώματα, επειδή αυτοί δεν έβλεπαν στο πολιτικό σκηνικό κόμμα που να τους αντιπροσωπεύει (ορθολογιστική προσέγγιση)⁵⁰. Στις μέρες μας μπορούμε να πούμε πως το φαινόμενο έχει περισσότερο διαταξικά χαρακτηριστικά και αγγίζει πρακτικά όλες τις βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας. Εντέλει μπορούμε να πούμε πως το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται σε μια μεγάλη ποικιλία μορφών⁵¹ και εγγράφονται μέσα σε αυτό τόσο ορθολογικές όσο και ανορθολογικές συμπεριφορές.

Στα πολιτικά συστήματα όπου η συμμετοχή στην ψηφοφορία είναι προαιρετική μπορεί να είναι ο ψηφοφόρος που απέχει. Στα συστήματα όπου η συμμετοχή είναι υποχρεωτική, συχνά ανήκει σε αυτό που ονομάζουμε «ψηφοφόροι της τελευταίας στιγμής» ή «αναποφάσιστοι ψηφοφόροι». Η επιλογή του εκλογέα αυτού διαμορφώνεται συχνά από μια σειρά τυχαίους παράγοντες (διαπροσωπικές σχέσεις, γεγονότα της τελευταίας στιγμής, κλπ.) και θεωρείται γενικότερα περισσότερο ευάλωτος στην πολιτική διαφήμιση και σε καθετί που χαρακτηρίζει την προεκλογική περίοδο. Αυτό που σίγουρα μπορούμε να πούμε είναι πως οι διαφημιστικές εκστρατείες των κομμάτων απευθύνονται προνομιακά σε αυτόν.

6. Η Χαρισματική ψήφος ή η ψήφος της έλξης⁵²

Εδώ εισερχόμαστε μέσα στα πλαίσια των χαρισματικών σχέσεων έτσι όπως τις περιέγραψε ο M. Weber. Η χαρισματική εξουσία λοιπόν στηρίζεται στην εγκατάλειψη των ανθρώπων στα χέρια μιας εξαιρετικής προσωπικότητας που πιστεύεται ότι εκπληρώνει μια αποστολή⁵³. Ο ψηφοφόρος-οπαδός μιας χαρισματικής προσωπικότητας θεωρεί υποχρέωσή του να στηρίξει με κάθε τρόπο τον αρχηγό του, ακόμη κι αν χρειαστεί να θυσιάσει τα συμφέροντά του⁵⁴ ή να δώσει τη ζωή του⁵⁵ και φυσικά η ψήφος προς το πρόσωπο του αρχηγού είναι από τα ελάχιστα που αισθάνεται ότι οφείλει να κάνει. Είναι προφανές ότι «κανείς δε θυσιάζει τη ζωή

του για επιχειρήματα και έννοιες “γυμνές”. Απαιτείται συναισθηματική επένδυση, ψυχική κινητοποίηση και ορμή»⁵⁶. Να τονίσουμε εδώ πως η χαρισματική σχέση ανάμεσα στον ψηφοφόρο και τον αρχηγό υπερβαίνει τις δομές του κόμματος. Ο ψηφοφόρος δεν επιλέγει το κόμμα αλλά τον ηγέτη. Σε αυτήν τη σχέση, δηλαδή, δεν υπάρχουν διαμεσολαβήσεις ή αυτές δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία.

Βέβαια στις δυτικές δημοκρατίες ολοένα και σπανιότερα εμφανίζεται αυτή η «σχέση πάθους» ανάμεσα στον ηγέτη και τον ψηφοφόρο. Συχνότερα βλέπουμε την εκδήλωση «συμπάθειας» από την πλευρά του ψηφοφόρου προς το πρόσωπο του ηγέτη: «συμπάθεια» που μπορεί να συνδέεται με τη μόρφωση του ηγέτη, τον τρόπο που μιλάει ή ακόμη και με την εξωτερική του εμφάνιση και την ηλικία του.

Πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι η ύπαρξη μιας χαρισματικής προσωπικότητας προκαλεί και τα ακριβώς αντίστροφα φαινόμενα. Δηλαδή τη χρήση της ψήφου με μοναδικό ίσως σκοπό την αποδοκιμασία του χαρισματικού ηγέτη. Πράγματι, παρατηρείται πως ένας αριθμός ψηφοφόρων καταψηφίζει ένα κόμμα μόνο και μόνο επειδή αντιπαθεί ή και μισεί τον αρχηγό του κόμματος αυτού. Και αυτό συμβαίνει γιατί ο χαρισματικός ηγέτης γεννά ταυτόχρονα αισθήματα λατρείας και μίσους στους ψηφοφόρους.

Αν και η χαρισματική ψήφος χαρακτηρίζεται για τις συναισθηματικές της εκδηλώσεις δεν πρέπει να θεωρείται πως από αυτήν απουσιάζει η έννοια του προσωπικού/συλλογικού συμφέροντος. Αντίθετα και εδώ μπορούμε να παρατηρήσουμε ισχυρές δόσεις ορθολογισμού μέσα σε αυτό που φαίνεται ως απόλυτα ανορθολογικό φαινόμενο. Ο ψηφοφόρος αυτού του τύπου δένει συχνά, θα λέγαμε, πίστεις και συμφέροντα και το κράμα αυτό ενσαρκώνεται από την ύπαρξη του ξεχωριστού ηγέτη⁵⁷.

7. Η θρησκευτική ψήφος

Αν συμφωνήσουμε στον ορισμό του Durkheim πως «η θρησκεία είναι ένα σταθερό σύστημα πίστεων και πρακτικών σχετικών με πράγματα ιερά [...] που ενώνουν σε μια ηθική κοινότητα, που ονομάζεται εκκλησία, όλους αυτούς που τις αποδέχονται»⁵⁸, όταν αναφερόμαστε στη θρησκευτική ψήφο έχουμε δύο δυνατές επιλογές: είτε εννοούμε (α) την επιρροή των θρησκευτικών αξιών στο χώρο της πολιτικής και κατ' επέκταση την εκλογική συμπεριφορά με βάση τις αξίες αυτές⁵⁹, είτε (β) τη ψήφο του μέλους μιας θρη-

σκευτικής κοινότητας προς κόμματα ή άτομα που θεωρεί ότι βρίσκονται κοντά ή θα βοηθήσουν την κοινότητά του⁶⁰. Όμως ο δεύτερος αυτός τύπος είναι πλησιέστερα σε αυτό που εμείς ονομάσαμε κοινοτική ψήφος, που ο πυρήνας της δε βρίσκεται σε αυτά «που πιστεύουμε» αλλά σε «αυτό που είμαστε». Με αυτήν την έννοια, η ψήφος για παράδειγμα των Μουσουλμάνων της Θράκης προς τους μειονοτικούς υποψήφιους δεν είναι θρησκευτική ψήφος. Αυτή η τελευταία υποδηλώνει την απόλυτη κυριαρχία των θρησκευτικών αξιών πάνω στην πολιτική συνείδηση του ψηφοφόρου· αυτές οι αξίες κινητοποιούν την πολιτική συνείδηση του ατόμου, ώστε να ψηφίσει το κόμμα ή τον υποψήφιο που θεωρεί ότι βρίσκεται κοντύτερα στον αξιακό του κόσμο⁶¹. Στην ουσία η πολιτική μετατρέπεται σε πεδίο επιβεβαίωσης της πίστης⁶². Έτσι, ο ψηφοφόρος αυτός αξιώνει από τους υποψήφιους ή τα κόμματα να πάρουν θέση πάνω σε ζητήματα που για αυτόν έχουν μείζονα σημασία: στις Ηνωμένες Πολιτείες το ζήτημα των αμβλώσεων και της πορνογραφίας συνιστούν τέτοια θέματα⁶³. Στην Ελλάδα τέτοιο ζήτημα είναι αυτό των αστυνομικών ταυτοτήτων.

Φυσικά, στην πραγματικότητα είναι συχνά δύσκολο να κάνει κανείς τη διάκριση ανάμεσα στους δύο τύπους θρησκευτικού κινήτρου μέσα στην εκλογική συμπεριφορά. Πολλές φορές οι δύο αυτές μορφές θρησκευτικότητας και θρησκευτικής ψήφου συνδέονται αδιάρρηκτα μεταξύ τους, αν και όπως παρατηρούν οι Wald και Shye, όσο οι φανερές θρησκευτικές συγκρούσεις σε μια κοινωνία μειώνονται, τόσο η ψήφος που βασίζεται στη θρησκευτικότητα προέρχεται από το *ethos* παρά από την κοινότητα συμφερόντων.⁶⁴

8. Η ψήφος της ουτοπίας ή του κοινωνικού ονείρου

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται οι ψηφοφόροι εκείνοι που επιλέγουν το κόμμα της προτίμησής τους με βάση τις επιθυμίες τους για την έλευση μιας μελλοντικής κοινωνίας. Η ουτοπική ψήφος δε συνδέεται με επιθυμίες που να εντάσσονται μέσα σε μια άμεση προοπτική πραγματοποίησης, μέσα σε μια μεταρρυθμιστική θα λέγαμε λογική, αλλά σχετίζεται με ένα είδος κοινωνικού ονείρου που παράγεται από το υποκείμενο. Το κοινωνικό όνειρο επιδιώκει μια ριζική ανατροπή της κοινωνίας και την έλευση μιας άλλης που το άτομο δεν είναι σε θέση να περιγράψει με ακρίβεια. Το κοινωνικό όνειρο είναι μια ψυχική βούληση όχι ένας πολιτικός σχεδιασμός και η ψήφος έρχεται απλώς να επιβεβαιώσει αυτήν

τη θέληση. Για τα άτομα αυτά, η ψήφος και γενικότερα οι εκλογικές διαδικασίες κάθε είδους, μικρή μόνο σημασία έχουν, καθώς συνήθως πιστεύουν ότι η κοινωνία που οραματίζονται θα έρθει με οποιοδήποτε τρόπο εκτός από τις εκλογές. Η ουτοπική ψήφος κατά το πρόσφατο παρελθόν χαρακτήρισε μερικές ομάδες του πληθυσμού όπως ήταν οι διανοούμενοι και οι φοιτητές. Γενικότερα πάντως μπορούμε να πούμε πως τα άτομα που δεν τους αγγίζουν οι σχέσεις της αγοράς είναι περισσότερο επιρρεπείς σε αυτού του είδους τις εκλογικές συμπεριφορές⁶⁵.

9. Η ψήφος της άρνησης

Συχνά αυτός ο τύπος ψηφοφόρου μπορεί να ταυτίζεται με τον «ουτοπικό» της προηγούμενης κατηγορίας ή ακόμη και με τον «απολιτικό», χωρίς πάντως αυτό να είναι απαραίτητο. Το κύριο χαρακτηριστικό του είναι η άρνηση του να αποδεχτεί και να ψηφίσει ένα κόμμα. Αυτό είτε εκφράζεται διαμέσου της αποχής, είτε διαμέσου της επιλογής «λευκών» και «άκυρων» ψηφοδελτίων, είτε ακόμη και με την επιλογή γραφικών κόμμάτων (π.χ. Κυνηγοί-ψαράδες, κτλ). Η επιλογή αυτή έχει ως μοναδικό της στόχο να συμβάλει στην γελιοποίηση του εκλογικού παιχνιδιού. Ο αρνητής αισθάνεται ότι οι μηχανισμοί της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και αυτός καθεαυτός ο εκλογικός ανταγωνισμός δεν προσφέρουν καμιά καλύτερευση στην προσωπική του ζωή και το κοινωνικό σύνολο.

10. Η ψήφος της «μόδας» ή της γενιάς

Όπως κι αν ορίσουμε τη «γενιά» θα συμφωνήσουμε ότι αυτή συνδέεται με τρόπους σκέψης, νοοτροπίες και γνώσεις που της προσδίδουν ειδικά χαρακτηριστικά και κυρίως κοινούς κώδικες⁶⁶. Επίσης, οι ομάδες συνομηλίκων όχι μόνο αλληλοεπηρεάζονται αλλά και διαμορφώνουν και μηχανισμούς επιρροής⁶⁷. Σε κάποιες συγκυρίες υπάρχει η τάση να ψηφίζει κανείς επηρεασμένος από τις συλλογικές εκλογικές τάσεις του περιγυρού του. Έτσι αναδεικνύονται συμπεριφορές της «μόδας» δηλαδή επιλογές που κάνει κανείς επειδή θεωρεί ότι «αρμόζουν» στο κοινωνικό του περιβάλλον σε μια δεδομένη περίοδο. Η μίμηση ως μηχανισμός παίζει έναν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της πραγματικότητας⁶⁸. Οι επιλογές αυτές δεν είναι ανάγκη να προκύπτουν από την πλειοψηφία των συνομηλίκων. Πολλές φορές φαίνεται να αρκεί μια δυναμική μειοψηφία για να δημιουργήσει ισχυρές συνθή-

κες επιρροής⁶⁹. Στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, για παράδειγμα, οι φοιτητικοί κύκλοι είχαν την τάση να ψηφίζουν τα πολιτικά κόμματα και τους εκλογικούς σχηματισμούς της αριστεράς. Αρκετοί φοιτητές-τριες ψήφισαν αριστερά πολιτικά κόμματα ακριβώς επειδή ο περίγυρος «τους επέβαλε» να το κάνουν.

Κλείνοντας αυτή την ταξινόμηση της ανορθολογικής ψήφου, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε πως πρόκειται για «ιδεατούς τύπους» ανάλυσης, σύμφωνα με τη βεμπεριανή ορολογία, δηλαδή για φαινόμενα που δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα, έτσι ακριβώς όπως τα περιγράφουμε εδώ, αλλά που κατά τη γνώμη μας η παρουσίαση τους είναι χρήσιμη για την κατανόηση των εκλογικών συμπεριφορών.

Οι τύποι συμπεριφοράς στους οποίους αναφερθήκαμε δεν είναι ανεξάρτητοι μεταξύ τους· συχνά αλληλοεπικαλύπτονται και μπορούμε να παρατηρήσουμε πως το άτομο ενδέχεται να συμπεριφέρεται πολλαπλώς ανορθολογικά· η ψήφος της μνήμης μπορεί να λαμβάνει χώρα ταυτόχρονα με τη κοινοτική και τη συναισθηματική ψήφο.

Επίσης κάποιοι από τους παραπάνω τύπους ανορθολογικής εκλογικής συμπεριφοράς μπορεί να εμφανίζονται μόνο στην εκλογική συγκυρία ενώ άλλοι έχουν διαμορφωθεί νωρίτερα. Σε γενικές πάντως γραμμές η ανορθολογική εκλογική συμπεριφορά δε διαμορφώνεται στη συγκυρία, αλλά πρόκειται για αποτέλεσμα μακροχρόνιων διαδικασιών, όπως έχουν ήδη επισημάνει οι Lipset/Rokkan, αναφερόμενοι γενικότερα στις εκλογικές συσπειρώσεις⁷⁰.

Τελειώνοντας, μπορούμε να θέσουμε ένα ζήτημα του οποίου η ανάλυση δε δύναται να πραγματοποιηθεί σε αυτήν εδώ την εργασία: θεωρήσαμε πριν πως στην ανορθολογική συμπεριφορά το άτομο έχει επίγνωση του μη κέρδους του από αυτήν. Δε θεωρήσαμε όμως πως το άτομο αισθάνεται απαραίτητα πως θα ζημιωθεί. Τι συμβαίνει λοιπόν όταν γίνεται αντιληπτό από τον ψηφοφόρο πως η συμπεριφορά του βάλλει ευθέως εναντίον των συμφερόντων του; Το άτομο συνεχίζει να έχει αυτήν τη συμπεριφορά; Και για πόσο καιρό; Με άλλα λόγια σε ποιο βαθμό και κάτω από ποιες συνθήκες τα εμφανή ατομικά συμφέροντα θα κυριαρχήσουν πάνω στην εκλογική συμπεριφορά; Μήπως δηλαδή ο ψηφοφόρος είναι «ορθολογικά ανορθολογιστής»⁷¹; Οι όποιες απαντήσεις σε αυτά τα ζητήματα υπερβαίνουν τις προσδοκίες αυτής της εργασίας.

Ενδιαφέρον επίσης είναι να (ξανα)παρατηρήσουμε πως η συμπεριφορά του εκλογέα προσδιορίζεται ταυτόχρονα από ένα σύ-

νολο ορθολογικών και ανορθολογικών παραγόντων, που κάθε φορά πρέπει να επιβεβαιώνονται από την εμπειρική έρευνα. Η διαπλοκή αυτή των παραγόντων είναι σε τέτοιο βαθμό, πάντως, σύνθετη, που συχνά είμαστε σε αδυναμία να διατυπώσουμε με σιγουριά μια ερμηνευτική ανάλυση των προσδιοριστικών παραγόντων της εκλογικής συμπεριφοράς του ατόμου. Σε τελική ανάλυση η συνάρθρωση αυτή «ορθολογικών» και «ανορθολογικών» παραγόντων δημιουργεί ένα ασταθές σύστημα, που αλλάζει σημείο ισορροπίας κάθε φορά που προστίθεται ένας έστω και δευτερεύουσας σημασίας αιτιατός παράγοντας στη διαμόρφωση της εκλογικής συμπεριφοράς. Έχουμε τη γνώμη λοιπόν, συμφωνώντας με τον J. Elster⁷² πως η προσπάθεια ανάλυσης τέτοιων μηχανισμών συμπεριφοράς δεν μπορεί να οδηγήει στην κατασκευή μιας γενικής θεωρίας της συμπεριφοράς, αλλά μόνο στην περιγραφή κάποιων μηχανισμών, πάντα εκ των υστέρων.

Σημειώσεις

1. G. Brennan, L. Lomasky, *Democracy and Decision, The Pure Theory of Electoral Preference*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, σελ. 20. J. Elster, *Political Psychology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, σελ. 40.
2. B. Anderson, *Imagined Communities, Reflections on The Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1983.
3. M. Jacquemain, R. Doutrelepont, M. Vandekerke, «Identités Sociales et Comportement Électoral», *Res Publica*, vol. 32, 1990, σελ. 67.
4. A. Siegfried, *Tableau Politique de La France de l' Ouest*, Paris, A. Colin, 1964. B. Berelson, P. Lazarsfeld, W. N. Mc Phee, *Voting, A Study of Opinion Formation in A Presidential Campaign*, Chicago, 1954.
5. A. Downs, *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990, σελ. 50.
6. Βλ. για παράδειγμα, H. Spiro, *Government by Constitution, the Political Systems of Democracy*, Pennsylvania, Random House, 1959, σελ. 304-307.
7. A. Downs, *όπ.π.*, σελ. 70
8. Βλ. M. Caciagli, Fr. Belloni, «The "New" Clientelism in Southern Italy: The Christian Democratic Party in Catania», στο S. Eisenstadt, R. Lemarchand (ed.), *Political Clientelism, Patronage, and Development*, London, Sage, 1981, σελ. 41-42.
9. Βλ., R. Rose-J. Mc Allister, *Voters begin to Choose: From Closed Class to Open Elections in Britain*, Sage, London, 1986.

10. Για την έννοια του συλλογικού ορθολογισμού βλ. J. Elster, *Sour Grapes, Studies in the Subversion of Rationality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983. Στ. Αλεξανδρόπουλος, «Η Οικονομική λογική της Συλλογικής Δράσης. Μετα-ηθικά Επιχειρήματα Σε Έναν μη Ηθικό Κόσμο», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, No 7, 1996, σελ. 82-123.
11. Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημικηρική*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987, σελ. 138.
12. Βλ. για παράδειγμα, A. Hirschman, *Development Projects Observed*, Washington, Brookings Institution, 1967. M. Crozier, E. Friedberg, *L'Acteur et le Système*, Paris, Seuil, 1977.
13. A. Downs, *όπ.π.*, σελ. 40.
14. J. March, H. Simon, *Les Organisations*, Paris, Bordas, 1960.
15. S. Moscovici, *La Machine à Faire des Dieux*, Paris, Fayard, 1988, σελ. 27.
16. G. Brennan, L. Lomasky, *όπ.π.*, σελ. 2.
17. *Όπ.π.*, σελ. 22.
18. A. Brimo, *Methode de La Geo-sociologie Électorale*, Paris, Pedone, 1968, σελ. 129.
19. Cl. Giraud, *Concepts d' une Sociologie de l' Action*, Paris, L' Harmattan, 1994, σελ. 80.
20. R. V. Burks, «Statistical Profile of The Greek Communist», *Journal of Modern History*, vol. 27, 1955, σελ. 153-158. Ν. Μαραντζίδης, *Οι Μικρές Μόσχες, Πολιτική και Εκλογική Ανάλυση του Κομμουνισμού στον Ελλαδικό Αγροτικό Χώρο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.
21. Βλ. για παράδειγμα, St. Courtois, «De La Contre-Société à La Contre-Église, La Dimension Religieuse du Phénomène Communiste Français», στο (συλλογικό), *Rigueur et Passion, Hommage 'A Annie Krieger*, Paris, Cerf - L' Age de L' Homme, 1994, σελ. 175-188.
22. Γύρω από το θέμα αυτό βλ. M. Halbwachs, *Les Cadres Sociaux de la Mémoire*, Paris, Albin Michel, 1994 (1η εκδ. 1925). M. Halbwachs, *La Mémoire Collective*, Paris, PUF, 1968.
23. J. P. Mollinari, «Les Paysans du Parti Communiste Français», *Politix*, No 14, 1991, σελ. 89.
24. S. Birch, «Electoral Behavior In Western Ukraine in National Elections and Referendums 1989-1991», *Europe-Asia Studies*, vol. 47, No 7, 1995, σελ. 1145-1176.
25. Η. Vermeulen, «Το Βάρος του Παρελθόντος, Η Εξουσία των Καπετάνιων στο Χωριό του Κάιν και του Άβελ», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλης, *Ανθρωπολογία και Παρελθόν, Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σελ. 113-134.
26. St. Aschenbrenner, «Ο Εμφύλιος από την Οπτική ενός Μεσοσηνακού Χωριού», στο (συλλογικό), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, Αθήνα, Ολκός, 1992, σελ. 135.
27. R. J. Johnston, «Dealignment, Volatility, and Electoral Geography»,

Paper presented to the International Political Science Association, Oxford University, 1986, σελ. 3.

28. Μαρτυρία του Γιώργου Μ., 80 ετών συνταξιούχος, 1992.

29. Μαρτυρία Κέλλυ Ρ., 22 ετών, φοιτήτρια, 1996.

30. Μαρτυρία Κώστα Α., 60 ετών, γεωργός, 1993.

31. Μαρτυρία του Paul V. που παρατίθεται στο A. Muxel-Douaire, «Une Histoire Exempleire: Obstinations et Nouveautés dans la Transmission d' une Tradition Politique Familiale», *Pouvoirs*, No 42, Paris, 1987, σελ. 76.

32. K. Marx, *Le Dix Huit Brumaire de Louis Bonaparte*, Paris, Éditions Sociales, 1984, σελ. 69.

33. A. Günes-Ayata, «Roots and Trends of Clientelism in Turkey», in L. Roniger, A. Günes-Ayata (ed.), *Democracy, Clientelism and Civil Society*, London, Lynne Rienner Publishers, 1994, σελ. 53.

34. P. Vallin, *Paysans Rouges du Limousin*, Paris, L' Harmattan, 1985, σελ. 351.

35. Ε. Παπαταξιάρχης, «Δια την Σύστασιν και Ωφέλειαν της Κοινότητος του Χωριού· Σχέσεις και Σύμβολα Εντοπιότητας σε μια Αιγαιακή Κοινότητα», στο Μ. Κομνηνού, Ε. Παπαταξιάρχη, *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990, σελ. 336.

36. A. Fourcaut, *Bobigny Banlieu Rouge*, Paris, Éditions Ouvrières-Presses de La Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1986, σελ. 160.

37. B. Personnaz, «Conformité, Concensus et Référents Clandestins: La Dépendance en Tant que Processus Annulateur de L' influence», *Bulletin de Psychologie*, 1975-1976, No 29, σελ. 234.

38. J. Elster, *όπ.π.*, σελ. 159. P. Bourdieu, *La Distinction, Critique Sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979.

39. Μαρτυρία Θεοδώρας Π., 75 ετών, οικιακά, 1987.

40. Μαρτυρία Γεωργίας Μ., 70 ετών, οικιακά, 1992.

41. Μαρτυρία Χαρούλας Μ., 60 ετών, επιχειρηματίας, 1993.

42. E. Todd, *La Troisième Planète, Structures Familiales et Systèmes Idéologiques*, Paris, Seuil, 1983, σελ. 20.

43. S. Eisenstadt, L. Roniger, *Patrons Clients and Friends*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, σελ. 7.

44. Ν. Βεντούρης, *Πολιτική κουλτούρα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977, σελ. 172.

45. Βλ. K. Legg, *Politics in Modern Greece*, California, Stanford University Press, 1969, σελ. 135. Ν. Diamandouros, «Greek Political Culture in Transition: Historical Origins, Evolution, Current Trends», στο R. Clogg (επιμέλεια), *Greece in The 1980s*, London, MacMillan, 1983, σελ. 57. V. Aubert, J. Ozouf, M. Ozouf, «La Tradition Politique des Instituteurs», *Pouvoirs*, No 42, Paris, 1987, σελ. 53-67. R. Le Coadic, *Campagnes Rouges de Bretagne*, Montroules, Skol Vreizh, 1991, σελ. 41. Fr. Salmon, «La Gauche Avancée Aux Élections Législatives de 1849», *Communisme*, No 28, 1991, σελ. 78.

46. N. Diamandouros, *όπ.π.*, σελ. 57.
47. M. Lazar, Maisons Rouges, *Les Partis Communistes Français et Italien de la Libération à Nos Jours*, Paris, Aubier, 1992, σελ. 251.
48. R. Dahl, *Σύγχρονη Πολιτική Ανάλυση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1979, σελ. 186.
49. *Όπ.π.*, σελ. 189-197.
50. J. Goldthorpe, *όπ.π.*, σελ. 19.
51. Γ. Βλάχος, *Πολιτική Ψυχολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1976, σελ. 45.
52. E. Enriquez, «Fascination, Séduction et Pouvoir», *Revue de L'Insti-tut de Sociologie*, No 3-4, 1988, σελ. 179-189.
53. J. Freund, *Sociologie de Max Weber*, Paris, PUF, 1983, σελ. 200, 203.
54. R. House, W. Spangler, j. Woycke, «Personality and Charisma in the U.S. Presidency: A Psychological Theory of Leader Effectivness», *Administrative Science Quaterly*, No 36, 1991, σελ. 366.
55. Ο Νίκος Παπανδρέου περιγράφει ένα τέτοιο περιστατικό όπου ο οπαδός του πατέρα του ήταν πρόθυμος να δώσει όποιο όργανο του σώματός του τού ζητούνταν προκειμένου να γίνει καλά ο Ανδρέας Παπανδρέου. Ν. Παπανδρέου, *Δέκα Μύθοι και μια Ιστορία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995, σελ. 14-15.
56. Ν. Σιδέρης, «Το Εμφύλιο Σπέρμα: Αντίσταση και Εμφύλιος ως Φαντασίωση», *Δοκιμές*, τεύχος 4, 1996, σελ. 190.
57. Για το θέμα αυτό βλ. για παράδειγμα, Cl. Ake, *A Theory of Political Integration*, Illinois, Dorsey Press, 1967, σελ. 51-67. Η. Θερμός, *Ο Ηγέτης*, Αθήνα, 1976. G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, Berkley and Los Angeles, University of California Press, 1983, σελ. 2-5. Ν. Μουζέλης, *όπ.π.*, σελ. 48-99, 141-166.
58. E. Durkheim, *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse*, Paris, PUF/Quadrige, 1990, σελ. 65.
59. J. Perkins, D. Fairchild, M. Havens, «The Effect of Evangelism on Southern Black and White political Attitudes and Voting Behavior», στο T. Baker, R. Steed, L. Moreland (ed.), *Religion and Politics in The South*, New York, Praeger, 1983, σελ. 59.
60. Οι Wald και Shye κάνουν τη διάκριση της θρησκευτικής ψήφου που προέρχεται από τα συμφέροντα της κοινότητας των πιστών (group interests) και αυτής που έχει ως κίνητρο το «group ethos». K. Wald, S. Shye, «Religious Influence in Electoral Behavior: The Role of Institutional and Social Forces in Israel», *The Journal of Politics*, vol. 57, No 2, 1995, σελ. 497.
61. Ο Στ. Καλύβας αποκαλεί αυτόν τον τύπο κινητοποίησης: *Θρησκευτική κινητοποίηση* (religious mobilization): St. Kalyvas, *The Rise of Chritian Democracy in Europe*, New York, Cornel University Press, 1996, σελ. 97.

62. B. Badie, *Κουλτούρα και Πολιτική*, Αθήνα, Πατάκης, 1995, σελ. 134.
63. G. Kepel, *Η Επιστροφή του Θεού, Ισλαμικά, Χριστιανικά, Εβραϊκά Κινήματα στην Επανάκτηση του Κόσμου*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, 1992, σελ. 198-207.
64. K. Wald, S. Shye, *όπ.π.*, σελ. 497 και 505.
65. M. Löwy, *Pour une Sociologie des Intellectuels Révolutionnaires*, Paris, PUF, 1976, σελ. 276-277.
66. Cl. Attias-Donfut, *Sociologie des Générations*, Paris, PUF, 1988, σελ. 166.
67. S. Eisenstadt, *From Generation to Generation*, New York, Free Press, 1956.
68. Α. Μαντόγλου, *Η Εξέγερση του Πολυτεχνείου, Η Συγκρουσιακή Σχέση Ατόμου και Κοινωνίας*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1995, σελ. 28.
69. S. Moscovici, *Psychologie des Minorités Actives*, Paris, PUF, 1979.
- Στ. Παπαστάμου, G. Mugnu, *Μειονότητες και Εξουσία*, Αθήνα, Αλέτρι, 1983.
70. S. Lipset, S. Rokkan (ed), *Party Systems and Voter Alignments*, New York, The Free Press, 1954, σελ. 54. Επίσης, V. Bogdanor, W. Field, «Lessons of History: Core and Periphery in British Electoral Behaviour, 1910-1992», *Electoral Studies*, vol. 12:3, 1993, σελ. 203-224.
71. Επηρεαστήκαμε για τη χρησιμοποίηση αυτού του μάλλον αδόκιμου όρου από έναν άλλον επίσης δύσκολα κατανοήσιμο κατά τη γνώμη μας: «rational altruist». Βλ. π.χ., A. Van de Kragt, R. Dawes, J. Orbell, «Are People Who Cooperate "Rational Altruists"?», *Public Choice*, No 56, 1988, σελ. 233-247.
72. J. Elser, *όπ.π.*

